

19. Лебедев Г.С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России. – Л., 1978. – С. 21–24; його ж. Эпоха викингов в Северной Европе: историко-археологические очерки. – Л., 1985; Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с загадочными реконструкциями восточнославянского этногенеза. – М., 1979.
20. Общественно-политический строй... – С. 65.
21. История государства и права. – М., 1961. – Т. I. – С. 78.
22. Греков Б.Д. Древняя Русь. Становление феодальных отношений и образование Древнерусского государства (IX–X вв.) // Очерки истории СССР. IX–XV вв. – М., 1953. – Т. 1. – С. 75.
23. Тихомиров М.Н. "Русь" и "Русская земля" // Советская этнография. 1947. – Т. VI–VII. – С. 67.
24. Юшков С.В. Русская Правда. – М., 1950. – С. 244.
25. Насонов А.Н. "Русская земля" и формирование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25.
26. Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // Вопросы истории. – 1952. – №9. – С. 57.

П.П.Овдієнко, Є.М.Страшко

Центральна Рада та проблема "українізації" Півдня в 1917 р.

Питання про регіональну специфіку процесів етнополітичної інтеграції українських земель у 1917 р. вже неодноразово піднімалося дослідниками як в Україні, так і за її межами. Проте в силу ряду обставин, включаючи й політичні, якісний рівень його наукової розробки поки що не відповідає актуальності, адже мова йде не тільки про долю політичного руху, одного з тих, що визначали майбуття України та й Росії в цілому з огляду на масштаби й значущість "українського руху" в його найбільш конструктивний період 1917 р. Мова йде про значно більше – про націогенез українського народу як процес, що мав свою динаміку і географію. У безпосередній залежності від останніх здійснювалося й політичне самовизначення українського народу у формі або автономії у складі демократичної федеративної Росії, як уявлялося й прокламувалося спочатку, або незалежності, до чого прийшли в кінці грудня 1917 р.

Показово, що цей територіальний бік проблеми одразу ж опинився у фокусі гострих суперечок між прибічниками й противниками Української Центральної Ради, у якій теж далеко не одразу склалася територіальна

конструкція України. Готуючись до першого обговорення її "автономістських" вимог, т. зв. "Доповідної записки" на засіданні Тимчасового уряду 30 травня 1917 р., військовий міністр О.Керенський – у недалекому майбутньому одна з ключових фігур у складних стосунках петроградського уряду та Ради – одразу ж звернув увагу на "неясність території" майбутнього автономного утворення, до слова, у чому він формально мав рацію. Питання тоді вирішили передати на розгляд Юридичної комісії при уряді для вироблення відповіді [1]. Цієї "відповіді", як відомо, Києву довелося чекати більше двох місяців, що вмістили "явочне" проголошення автономії України у I Універсалі (10 (23) червня 1917 р.), напружені переговори з "трійкою" петроградських міністрів, другу за ліком (і не останню) урядову кризу, що зірвала тільки-но погоджений компроміс з Центральною Радою. І лише 4 (17) серпня новосформований кабінет О.Керенського октроював "Інструкцію Генеральному Секретаріату" (виконавчому органу Ради), яка де-факто відображала "точку зору кадетських кіл з українського питання", напередодні 10 серпня озвучену Ф.Кокошкіним в офіційному інтерв'ю [2]. У цьому документі, "проблемному" з точки зору юридичної техніки, бо він не мав реквізитів і адресувався виконавцям через пресу, а не адміністративними каналами з відповідними вказівками, як це зазвичай робилося від "української області", підвідомчої Генеральному Секретаріатові Ради в адміністративному відношенні, відокремлювалися 4 губернії, включаючи "новоросійські" – Херсонську, Катеринославську та Таврійську, які, за винятком Криму, Центральна Рада вважала "українськими". Не вдаючись до полеміки навколо цього документа, що виходить за рамки предмета нашої статті, зазначимо, перш за все, що він жодним чином не вирішував питання про майбутній статус південноукраїнських територій як тому, що носив тимчасовий характер, так і тому, що статус Генерального Секретаріату не отримав законодавчого оформлення в юрисдикційній системі Тимчасового уряду, за констатацією урядового комісара в справах України кадета П.Стебницького [3]. Отже проблема підвідомчості південних територій де-юре і де-факто "зависала".

Реакція тодішнього українського політикуму на появу "Інструкції" була досить складною і неоднозначною. Сама Центральна Рада, до слова, зовсім не відкидала урядовий підхід, а прийняла "Інструкцію" до відома і часткового виконання, керуючись тактичними міркуваннями: "краще щось, ніж нічого". Як згадував пізніше активний учасник "внутрірадівських" дебатів, лідер найчисельнішої фракції українських есерів М.Ковалевський, мова йшла навіть про більше – формування "зручного" для кабінета О.Керенського складу Генерального Секретаріату: "В провідних колах

Центральної Ради панувала думка, що треба утворити більш поміркований Генеральний Секретаріат, який міг би з більшим успіхом достосуватись до нової політичної ситуації в Петрограді" [4]. Новий склад цього органу під головуванням спочатку Д.Дорошенка, а потім повернутого з "картинної" відставки В.Винниченка цілком відповідав тактиці "приспосовування", що виявилась, однак, безплідною.

Натомість показовою в цьому світлі є доля пропозиції про проведення всеукраїнського плебісциту у питанні про ставлення до "Інструкції", а він неминуче зачепив би проблему приєднання південних територій. Ця ідея померла всередині фракції українських есерів, де й народилась, так і не будучи винесена "на кон" громадської думки [5]. У тому ж, що стосувалось "адміністративної географії Керенського", думки розходилися – від крайньо негативної позиції в середовищі українських національних партій, що було цілком природно, до індиферентної й солідарної у колах "загальноросійських". У вищеназваних трьох південних губерніях навіть антагоністи Тимчасового уряду – більшовики наполягали на плебісцитарному варіанті вирішення проблеми належності до України. Такою, зокрема, була їхня позиція при голосуванні у Катеринославській міській думі 12 жовтня саме у питанні про приєднання до України; а в більш південній Херсонській губернії вона залишалась аналогічною і пізніше [6]. Висловлювалася й інша позиція, що відводила роль верховного арбітра у питанні про кордони майбутнього автономного утворення Всеросійським Установчим Зборам – такий підхід пропонувався у постанові міської думи Одеси, одногосно прийнятої 31 жовтня 1917 р.

Було б явним спрощенням оцінювати подібні погляди як "сеператизм", "обласництво" або ж "великодержавний шовінізм", навіть якщо елементи того й іншого справді були "присутніми" у позиціях загальноросійських партій. Мотивація цих позицій є темою окремого дослідження, принаймі тема надзвичайно складна й невіддатлива ідеологізованим спрощенням окремих дослідників. Стереотипні посилання на складну, строкату етнічну структуру населення трьох південних губерній також мало що прояснюють самі по собі, хоча враховувати цю обставину, поза всяким сумнівом, потрібно. За переписом 1897 р. питома вага етнічних українців у цих губерніях (70%) була нижчою, аніж у середньому по 9-ти "українських губерніях (бл. 80%), опускаючись у Таврії до 42%. А в провідних міських центрах, традиційно пануючих над сільською округою, українці являли собою незначну меншість – у середньому не більше п'ятої частини всіх їхніх мешканців. Протягом наступного 20-ліття (до 1917 р.) подібна статистика змінювалася не на користь "титульної верстви". Більш наближена

статистика за 1923 р. фіксувала лише 38,5% українців у Катеринославській губернії, ще менше на Одещині (27%) та Донеччині (25%) [7]. Водночас, друга за чисельністю етнічна група тодішньої України, росіяни, на Півдні були набагато чисельнішими, ніж у середньому по Україні – більше 12% проти 7%, відчутно переважаючи у містах. Присутність у регіоні інших етнічних груп – німців, євреїв, татар, греків, молдаван та ін., – звичайно ж, додатково ускладнювало етнічну ситуацію. Непростою вона була й у решті українських губерній, за винятком хіба що колишньої Гетьманщини, Чернігівської й Полтавської губерній. Показово, що в Києві, майбутній столиці Української Народної Республіки, українці у 1917 р. становили лише 1/6 його півмільйонного населення, поступаючись за чисельністю росіянам (50%) та євреям (19%) [8]. Головне ж полягає в тому, що етнографічні характеристики самі по собі не обумовлюють спрямованість політичного волевиявлення. А на рівні політичних еліт вступають в силу й інші чинники, досить згадати лише про демонстративну підтримку Центральної Ради загальноросійськими та єврейськими партіями, правими та лівоцентристськими, проти більшовиків, наприклад, 1917 р. або ж навпаки про взаємодію груп т.зв. "українських більшовиків" з РСДРП(б).

В узагальнюючих оцінках доводиться відштовхуватися швидше від іншого факту – "різномасштабної" динаміки українського національного руху в 1917 р., відмінної в тих або інших районах. Для оглядачів і активних учасників подій буремної революційної доби цей факт був незаперечним. Київський губернський комісар П.Суковкін (правий російський есер, ніяк не схильний до "прорадівських" симпатій) уже 7 червня 1917 р. доповідав Петроградові про те, що "український рух набрав значної сили в підвідомчій" губернії [9]. Урядовий чиновник зовсім не перебільшував, оскільки на той момент у Київській губернії вже була в основі сформована організаційна структура цього руху, а його впливи виразно відчувалися на всіх рівнях політичного життя.

Схожа ситуація складалась і на суміжних територіях українського етнічного простору – Подільській, Полтавській губерніях, на півдні Чернігівщини, центральній Волині. Показово, наприклад, що агітатори з Одеської Ради робітничих депутатів, меншовицько-есерівської за складом і проурядової та проросійської за політичними орієнтирами, прибувши на Поділля, застали там "високу організованість населення", "сильне тяжіння до автономної України", цілком слушно пов'язуючи те й інше з діяльністю сільської інтелігенції, української кооперації та ін. [10]. Зовсім інакше оцінювали стан справ на Півдні організатори-інструктори Центральної Ради, які намагалися створити там аналогічну інфраструктуру політико-

ідеологічного впливу. "На Херсонщині скрізь справа стоїть зле", – доповідав на початку серпня, 2-ма місяцями поспіль після проголошення автономії України, до Києва губернський інструктор Колісник. В іншому подібному документі схожі оцінки поширювалися на весь регіон: "у південній Україні – Херсонщині, Катеринославі, Таврії, справи стоять найбільш погано" [12]. Покажемо в цьому світлі є один з епізодів підготовки до виборів на Всеросійські Установчі Збори у Херсонській губернії, збори земських та громадських організацій 30 червня 1917 р. з приводу "насущного" для політиків усіх часів питання – фінансового розподілу земських асигнувань між різними політичними партіями. Для того, щоб викроїти свій "шмат" від земського пирога, делегат від "українських кіл" Гаврилюк змушений був відверто "задкувати" перед своїми російськими конкурентами, які в той час тримали в губернії практично все: "ми цілком довіряємо російським товаришам...", "лозунг у нас один...", "наші вимоги скромні..." [13]. Зрештою, "українство" отримало свої 75 тис. руб., та навряд чи Гаврилюк хотів би згадувати це зібрання пізніше. Труднощі електорального освоєння південного регіону стали усвідомлюватися у Центральній Раді досить рано за мірками революційного часу, тим більше, що там раніше й глибше, ніж в інших українських губерніях пустили коріння радянські організації й партії. Одна з таких, Одеська Рада робітничих депутатів, "удостоїлась" окремого "відзначення" на Київському губернському національному з'їзді 18 червня 1917 р., тобто незабаром після І Універсалу: "Руські роблять заходи, щоб розбити єдність нашого народу, особливо в південних повітах Херсонщини, де агенти російської ради робітничих депутатів ведуть протиукраїнську агітацію і баламутять народ" [14]. Ця гнівна тирада була цілком у стилі тодішньої риторики Центральної Ради і належить Я.Ісаєвичу – секретареві Всеукраїнської Ради селянських депутатів та ЦК Української селянської спілки, структурно, створених для національно-політичної інтеграції селянства як головної соціальної опори тодішнього "українського руху". І вона говорить сама за себе. Тим не менш, незважаючи на всі зусилля, добитися відчутних зрушень на власну користь у південному регіоні Центральній Раді довгий час не вдавалось.

Окрім вище зазначених нами обставин – специфіки етнічної структури населення, наявності досить потужної політичної конкуренції з боку Рад та російських соціалістичних партій, – слід вказати й на те, що українська інтелігенція була порівняно малочисельною, слабко організованою та малодіяльною. "Губернатори без губерній" – так влучно назвав їх один з інструкторів Центральної Ради.

Нарешті, доцільно врахувати й географію Півдня, його відносну віддаленість від етнополітичного центру України та пов'язаний з цим феномен "затухання" імпульсів національного руху у міру їх поширення на периферію. У даному регіоні розстановка сил на користь Центральної Ради почала швидко змінюватися приблизно з серпня 1917 р. Вона стала результатом кумулятивної дії цілого ряду факторів. У першу чергу, прогресуючої кризи й розкладу центральної влади, що потягли за собою поступове падіння впливу її прибічників скрізь. Натомість на Півдні України їхнім противникам та конкурентам подібна ситуація відкривала фактично безмежні можливості для тактичних та пропагандистських маневрів навколо нерозв'язаних проблем, спрямованих у кінцевому підсумку на дискредитацію проросійських політичних сил. Особливо часто й вдало "обігрувалася" земельна проблема, надзвичайно гостра якраз у чорноземних губерніях, включаючи південні. Типова в цьому сенсі інформація Катеринославського губкому російських есерів своєму ЦК: "Українці в земельному питанні вдаються до демагогії: при здійсненні есерівської соціалізації українців переселять до Сибіру, бо в Росії земельна нужда, а в Україні землі досить. Звідси лозунг – Україна повинна бути для українців". [15]. Зазначимо, що ця інформація призначалася для ЦК ПСР, а не для друку й не повинна сприйматися як свого роду "чорний піар" проти опонентів з Ради. До того ж є й інші свідчення подібного змісту. Видання згаданої вже "Інструкції Генеральному Секретаріату" від 4 серпня 1917 р. в цьому ряді також слід визнати невдалою урядовою акцією. "Адміністративна географія Керенського" скоріш спровокувала зворотню реакцію у вигляді свого типу "руху за приєднання" до України, що водночас означало й визнання морально-політичної влади Центральної Ради. Розпочата за ініціативою Київської губернської Ради селянських депутатів, ця кампанія потім проводилася під егідою реорганізованої щойно Організаційно-інструкторської комісії Центральної Ради та ЦК Української селянської спілки. Наголос було зроблено на масову агітацію серед селян, використовуючи мотиви земляцької, корпоративної та етнічної солідарності, а також зв'язки з сільською "верхівкою" й місцевою українською інтелігенцією. Вона, ця кампанія, тим більше мала шансів на успіх, тому що наростаючий хаос у величезній країні породжував у заможного селянського прошарку, досить численного на Півдні, страхи з приводу "чорного переділу" землі та заодно – сподівання на те, що "близький Київ скоріш дасть лад, ніж далекий Петроград". Чи не найцікавіше цю тенденцію описав у своїх мемуарах Є.Чикаленко, відомий журналіст та видавець, близький до Центральної Ради, який літо 1917 р. провів у своєму маєтку на Херсонщині. Дивно, що її оминули увагою сучасні дослідники "українсь-

кого руху", хоча вона багато чого прояснює у реальних механізмах тодішньої "українізації".

Слід віддати належне й організаторським ґатункам самої Центральної Ради, яка зуміла зрештою налагодити роботу Оргінструкторської комісії (діяльність її керівників – К.Коржа, І.Пугача та ін. – нарешті мусить знайти своїх дослідників). Вона значно додала активності, була зкоординована з уже існуючими в південному регіоні українськими організаціями, привела у рух місцеву українську інтелігенцію. На фоні падаючої активності загально-російських партій (за винятком хіба що лівих есерів та більшовиків, ще маловідомих на селі) це принесло вагомі результати. Перший з них, й, певно, найбільш значущий, був досягнутий уже в середині серпня 1917 р., коли губернський з'їзд селянських депутатів індустріальної Катеринославщини (15–17 серпня), фактично керований братами В. та Є.Строменками, відомими в усій окрузі кооператорами, щоправда, з не досить чистою репутацією, проголосував за приєднання до України, визнання Центральної Ради "крайовою владою" та перехід під керівництво Української селянської спілки [16]. До того ж це означало й "українізацію" створеної раніше тут потужної мережі "крестьянских союзов" з їхнім 70-тисячним активом, яка надовго перетворилася на головну опору Центральної Ради на промисловому Лівобережжі. Це вирішило наперед результат суперництва на деяких "спірних" електоральних територіях (наприклад, в індустріальному Бахмутському повіті, що в ньому впливова спочатку Рада робітничих депутатів поступилася позиціями на селі "крестьянским союзам", "українізованим" наприкінці листопада). Незабаром на виборах до Всеросійських Установчих Зборів консолідований список українських есерів, соціал-демократів та Селянської спілки (№5) отримав відносну більшість голосів (бл. 42%), тим самим вперше позначивши "українсько-політичне лідерство" у південному Придніпров'ї. У заможних повітах Катеринославщини, перш за все Катеринославському, Новомосковському, Верхньодніпровському, "український" національно-політичний вплив залишався досить сильним і пізніше.

До сусідньої Херсонської губернії "українська хвиля", за образним висловом одного з місцевих інструкторів Центральної Ради, докотилася пізніше – десь з середини вересня 1917 р. Дана хвиля охопила північні повіти – найперше Єлисаветградський, що вже у середині жовтня характеризувався інструкторами Центральної Ради як "цілком український" [17]. Тут на цей момент вже діяла достатньо розгалужена мережа "селоспілок", "просвіт", осередків українських партій.

Практично одночасно й подібним чином "українізація" охопила й Олександрійський та Херсонський повіти. Їхні селянські з'їзди проголосували за приєднання до України та визнання крайової влади Центральної

Ради [18]. І все ж на Херсонщині в цілому активістам Центральної Ради не вдалося добитися вирішальної переваги навіть на селі. Натомість співвідношення сил між ними та їхніми опонентами можна характеризувати як рівновагу. "Село хитається" – саме так оцінювала стан справ у цій губернії наприкінці жовтня добре поінформована газета "Народна воля", центральний орган Української селянської спілки [19].

Показово, що навіть передвиборчий з'їзд селянських депутатів Херсонської губернії (25 вересня 1917 р.) поділився практично навпіл – на "проукраїнську" та "проросійську" частини, а саме 290 делегатів проти 270 осіб. На ньому було обрано двох співголів і виборчий список було складено на паритетних началах з українських та російських есерів [20]. Виборчі здобутки цього списку такі: 60% поданих голосів, 10 депутатських мандатів, 6 з яких дісталися прихильникам Центральної Ради. Гадаємо, вони підтверджують наші узагальнюючі оцінки, висловлені щойно. Враховуючи ще й слабкість українських партій у містах Півдня, поширення влади Центральної Ради на цю причорноморську губернію виглядало досить проблематичним, якщо мати на увазі мирний несилловий варіант цього процесу. Тим не менше, важливо відзначити, що "українізація" й тут взяла потужний і незворотній старт. Так, коли через два роки знаменитий український радянський головнокомандуючий В.Антонов-Овсієнко в листі до В.Леніна назвав Херсонщину "надзвичайно самостійницько настроєною", він не надто перебільшував.

Що стосується Таврії, то тут "український" національно-політичний вплив залишався явищем по суті фрагментарним, знайшовши поширення головним чином у Дніпровському та Мелітопольському повітах, військових гарнізонах окремих міст та на Чорноморському флоті. До того ж він був слабо оформленим в організаційному відношенні. На виборах до Всеросійських Установчих Зборів "прорадівські" списки збирали тут у межах 10% голосів. Підтримка Центральної Ради на цій південній окраїні майбутньої УНР у цілому не виглядала скільки-небудь потужною та надійною.

Підсумовуючи все, сказане вище, можна відзначити, що ступінь впливу українських національних політичних сил у колишній "Новоросії" на момент проголошення УНР був неоднаковим від губернії до губернії: у цілому вищий у північній її частині, він знижувався у міру просування на південь. З позицій наукової об'єктивності слід визнати безспірні масово-політичні зрушення тут на користь української державності, починаючи з серпня 1917 р. Але так само очевидним є й те, що масово-політичної переваги у регіоні з подібним вектором досягти все ж не вдалося. Отже, на момент вирішального двобою за владу на Півдні ситуацію тут можна

охарактеризувати як нестійку рівновагу між прибічниками та противниками. Така ситуація, безперечно, містила у собі можливості альтернативних вирішень. У даному контексті появу на початку 1918 р. декількох державних радянських утворень, які ігнорували Народний Секретаріат УНР (не кажучи вже про Центральну Раду), – Раднаркому Чорноморської області, Криворізько-Донецької Республіки, Таврійської Республіки – не можна вважати штучним. Швидше, навпаки, це результат реального співвідношення сил та впливів у регіоні і водночас – дзеркальне відображення численних труднощів та протиріч формування української політичної нації.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління Російської Федерації (Далі – ЦДАВО РФ), ф. 1779, оп. 1, спр. 9, арк. 23.
2. Русское слово (Київ). – 1917. – 15 серпня.
3. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 209, арк. 1.
4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 415.
5. Труд і воля (Харківська губернська Рада селянських депутатів). – 1917. – 30 серпня.
6. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 469, оп. 1, спр. 1, арк. 184, 192; Летопись революции. – 1931. – №1–2. – С. 238.
7. Червоний шлях. – 1924. – №3. – С. 269.
8. Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923): Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 432.
9. Державний архів Київської області, ф. 1716, оп. 1, спр. 14, арк. 197.
10. Державний архів Одеської області, ф. р. 3829, оп. 1, спр. 148, арк. 86.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВОУ), ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 131.
12. Там само, спр. 29, арк. 32.
13. Державний архів Одеської області, ф. р-3829, оп. 1, спр. 167, арк. 83.
14. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 10, арк. 3.
15. Російський державний архів сучасної політичної історії, ф. 274, оп. 1, спр. 26, арк. 287.
16. Крестьянский союз (Катеринослав). – 1917. – 2 вересня.
17. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 88.
18. ЦДАВОУ, ф. 3156, оп. 1, спр. 29, арк. 29; Народна воля (Київ). – 1917. – 8 жовтня.
19. Народна воля (Київ). – 1917. – 26 жовтня.
20. Державний архів Одеської області, ф. р-3829, оп. 1, спр. 54, арк. 1.